

РОЗВІДКИ

Сергій Наумов

●

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Процес формування української нації, історія українського національного руху належать до ключових проблем сучасної вітчизняної історичної науки. Новітня історіографія українського політичного руху імперської доби бере свій початок з 90-х рр. ХХ ст. Вона характеризується кардинальним збільшенням кількісних параметрів та розширенням джерельної основи досліджень, зближенням і поглибленням методологічних підходів, тематичним розмаїттям.

Її характеристика тією чи іншою мірою здійснюється в сотнях праць, проте, як правило, принагідно і фрагментарно, у вступній частині, у вигляді окремого історіографічного сюжету, нерідко більш подібного до бібліографічного. Спеціальні огляди історіографії українського руху¹ здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень і відрізняються дотриманням відповідних канонів, прагматичністю, неповним охопленням літератури. Цілком інший, концептуальний підхід представлений у працях Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, В. Кравченка та деяких інших дослідників. Вони розглядають сучасну історіографію в контексті світової історичної науки, передусім з точки зору загального стану, проблематики, методології, дискурсів і парадигм тощо². Поєднання концептуального і проблемно-тематичного підходів у різному співвідношенні має місце у випадках, коли історіографія українського руху розглядається як складова загальної проблематики по періоду³ українсько-російських взаємин⁴ тощо.

Проблематика українського націєтворення так чи інакше зачіпається у величезній кількості праць, створених представниками різних суспільних наук, причому її зміст і спосіб дослідження варіюються в залежності від авторських спрямувань. Відповідно до домінуючої національної парадигми вона посідає центральне становище у загальних виданнях з історії (зокрема, політичної) України даного періоду, а отже, у зображенні їх авторів, – і в суспільних процесах того часу⁵. Тут, можливо, найпомітніші відмінності в поглядах примордіалістів та модерністів (прорив останніх на цей рівень вітчизняної історіографії ознаменувала книга Я. Грицака). Історія українських партій достатньо широко представлена у працях, де розглядається весь спектр політичного руху на території України⁶, а також у загальних дослідженнях з історії українського національного руху⁷. Останніми роками синтетичний підхід до вивчення українського руху доповнюється сегментарним, коли об'єктом дослідження, в тому числі й монографічного, стають окремі течії: соціалістична, ліберальна, молодіжна, причому мають місце як цілісні, інтегративні, так і компаративні характеристики⁸.

Інтенсивно розробляється історія окремих політичних партій та організацій даного періоду, кожна з яких завдяки великому інтересу до теми та політичному

плюралізму стала об'єктом спеціального розгляду. Результати вивчення ранньополітичних організацій 90-х рр. XIX ст. були підсумовані й поглиблені А. Катренком⁹. З-поміж партій початку XX ст. традиційно найпопулярнішою залишається РУП-УСДРП¹⁰. В. Головченко¹¹ першим у сучасній історіографії проблеми застосував „монопартійний” підхід, тобто цілісне монографічне дослідження однієї партії. Монографія А. Голуба і десятки статей розкривають не тільки „внутрішню” історію партії, а й її відносини з іншими партіями, міжнародні аспекти діяльності. Т. Бевз¹², поставивши за мету відобразити історичний шлях українських есерів, зосередила свою увагу передусім на бурхливих подіях Української революції та наступних років. Відповідно сюжети про УПСР дореволюційної доби мають явно вступний характер. Натомість В. Стрілець розглядає історію Української радикально-демократичної партії як єдиний цілісний процес, присвятивши її розвитку до 1917 р. два повноцінні розділи¹³. Значно меншою популярністю у дослідників користується Українська народна партія, історії якої присвячено лише кілька статей, причому в деяких публікаціях взагалі ставляться під сумнів її статус і значення як партії¹⁴.

Окремі сторони функціонування українських об'єднань висвітлені вкрай нерівномірно. Десятки праць присвячені характеристиці ідеології партій, їхнього розуміння національного питання, бачення майбутньої державності¹⁵. Тематично близькі до них дослідження вітчизняної суспільно-політичної думки на межі XIX-XX ст., серед яких найгрунтовнішою видається книга М. Кармазіної¹⁶. Інші ж напрямки практичної діяльності представлені в літературі слабо.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років значно зросла кількість праць про окремих діячів українського руху¹⁷, підтверджуючи тим самим продовження і навіть активізацію процесу творення пантеону „національних героїв” як необхідної складової національної міфології¹⁸. Разом з тим ця література відображає зміни, що сталися в суспільній свідомості та історіографії. Значне розширення кола персоналій засвідчує утвердження плюралістичного підходу; переважання інтересу до таких постатей, як М. Міхновський чи С. Петлюра – панування державницької парадигми; небувала увага до діячів УДП-УДРП – зростаючу прихильність до ліберально-демократичних цінностей.

Залишається недостатньо вивченим питання про роль окремих суспільних верств в українському русі; відносним винятком є лише інтелігенція¹⁹. Розпочинається вивчення історії національного руху на регіональному рівні²⁰. Поступово визначається як окремий напрямок дослідження взаємозв'язків українців Наддніпрянщини і Надністрянщини, їхнього значення для розвитку українського руху²¹.

Тісно пов'язаною з тематикою українського руху є проблема „українського питання” в Російській імперії, його суті, ваги і розуміння різними суспільно-політичними силами. Над нею плідно працюють не тільки (і не стільки) українські, а й (особливо останніми роками) російські та західні дослідники²². Її складовою можна вважати вивчення проявів національної політики царизму в Україні й, зокрема, боротьби імперських правоохоронних органів проти українських партій²³. Реакція українського суспільства на національне питання й національну політику досліджується не тільки через призму українського руху, а й у загальному плані як проблема національної ідентичності й політичної лояльності²⁴.

Як уже відзначалось, активно вивчається історіографія проблеми. Доволі плідними виявилися дослідження джерельної бази та теоретико-методологічних засад вивчення теми²⁵.

Наведений вище структурно-проблемний аналіз історіографії українського політичного руху в Російській імперії стосувався головним чином праць вітчизняних дослідників, попри те, що існує авторитетна точка зору (Г. Касьянов) про недоречність поділу історіографії за національною, державною чи регіональною ознакою. Не заперечуючи її в цілому, вважаємо, що відмінності між українськими, російськими та західними дослідженнями національної проблематики

залишаються достатньо глибокими й принциповими (при незаперечній тенденції до зближення), тож розглядати їх „єдиним потоком” принаймні передчасно.

Наприкінці ХХ ст. З. Когут і Т. Кузьо стверджували, що новітня російська історична думка залишається в полоні імперської міфології, котра заперечує право на існування української нації та окремішність її історичного буття²⁶. Проте беззастережно прийняти цю оцінку не можна було й тоді, а тим більше зараз. Уже в середині 90-х рр. ХХ ст. стали помітні ознаки зваженішого підходу частини істориків Росії до української проблематики. Їх відображенням стали, зокрема, велика конференція, присвячена історії національних партій Росії, з серйозними доповідями про УСДРП і УДРП (Москва, 1996); фундаментальна енциклопедія „Політичні партії Росії”²⁷; кандидатська дисертація і низка публікацій С. Чмир (Іваницької) з історії українських ліберально-демократичних організацій²⁸.

У наступні роки позитивні тенденції були розвинуті. З’явилися солідні публікації про національну політику Російської імперії²⁹. У 1998 р. в Інституті слов’янознавства РАН був заснований відділ східного слов’янства, серед здобутків якого – щорічник „Белоруссия и Украина: история и культура”, „східнослов’янський” випуск журналу „Славяноведение” (2002, № 2), „круглий стіл “ „Механізми формування української і білоруської націй в російському та загальнослов’янському контексті (дореволюційний період)” (жовтень 2002 р.). Створений у Московському університеті Центр україністики і білорусистики з 2000 р. проводить щорічні конференції з дискусійних питань взаємовідносин Росії, України і Білорусі. За слушним зауваженням С. Величенка, публікації цих двох наукових установ „критичні щодо домінуючих російських поглядів на українців та стосунки Росії з Україною в минулому, демонструють важливий процес концептуальної еволюції в російській історіографії, але на сьогодні вони репрезентують думку меншості”³⁰. Трибуною світової наукової думки з проблематики „нової імперської історії та націоналізму” став журнал „Ab Imperio” (Казань). Серйозним каталізатором переосмислення історії України і Росії імперської доби стали праці О. Міллера³¹. Вихід у 2000 р. його монографії, на думку С. Єкельчика, засвідчив появу нових тенденцій в російській історіографії історії України: відсутність відверто ідеологічного підтексту, відповідність стандартам сучасної західної науки³². В подібному стилі витримана й колективна праця, в якій пошук „нової історії імперії” здійснюється з допомогою регіонального підходу³³. Разом з тим продовжують з’являтися публікації, вразливі з позицій науковості (наприклад, уже згадувана монографія І. Міхутіної, за справедливим виразом О. Міллера, страждає „сильною тенденційністю”³⁴) або й відверто українофобські – на зразок перевидання відомого твору М. Ульянова³⁵ чи збірника антиукраїнських опусів вікової давнини³.

Західні науковці порівняно мало займаються вивченням конкретно-історичних проблем, віддаючи перевагу побудові концептуальних схем як історії України в цілому, так і її імперського періоду, українського націєтворення („українського проекту”)³⁷. Вони приділяють велику увагу проблемам національної ідентичності³⁸, „вписують” Україну й український рух в імперський та європейський контексти³⁹, широко застосовують методи й категорії політології, соціології, антропології, лінгвістики, літературознавства.

Вплив західної науки був визначальним у поступовій, далеко не послідовній і не повномасштабній зміні підходів до вивчення історії українського національного руху імперської доби. В 90-х рр. ХХ ст., особливо в першій половині десятиліття, беззастережно домінувала концепція „українського національного відродження” (сам вираз з’явився в літературі початку ХХ ст.), сформульована під впливом відомої схеми М. Гроха й викладена спершу в публікаціях Р. Шпорлюка, П. Магочого, А. Каппелера та інших⁴⁰. Викликана до життя потребою замінити радянський варіант історії України, вона невдовзі в багатьох відношеннях перестала задовольняти фахівців.

Частково це було пов’язано з розмитістю самого поняття, нечіткістю його

визначення. На принциповішому, теоретико-методологічному рівні ця концепція зазнала критики з боку модерністів. Полемізуючи зі своїми опонентами – примордіалістами, вони доводили, що нація в сучасному розумінні цього слова є продуктом модерної епохи (в українському варіанті це якраз XIX-XX ст.), тож відносно того часу говорити про „національне відродження” принаймні некоректно. Тому в подальшому на Заході відмовилися не тільки від самого концепту⁴¹, а й від парадигми „нації-держави”. Як альтернатива був запропонований концепт „націєтворення” (або „націотворення”)⁴², тобто формування якісно нової спільноти, будівництво, а не відродження нації. При цьому семантично близькі поняття „націєтворення” і „формування/будівництво нації” в лексиконі модерністів не є тотожними, і першому віддається очевидна перевага. На нашу думку, це не випадково і є наслідком свідомого (хоча, здається, не артикульованого) їх розрізнення і навіть протиставлення. Якщо „формування нації” можна розуміти як органічний, об’єктивний, закономірний процес перетворення „етнографічної маси” (населення, яке має певну стихійну етнічну ідентичність, але позбавлене національної свідомості) під дією тих чи інших чинників у націю, то в категорію „націєтворення” вкладається мало не протилежний зміст. Для „ортодоксальних” модерністів це явище суб’єктивне, штучне, привнесене, випадкове, перебіг і результати розвитку якого не детерміновані, залежать від суспільної кон’юнктури і аж ніяк не від цілком міфічних для них речей на кшталт „відпороного духу нації”, „історичної пам’яті” тощо. За словами Г. Касьянова, головне, що відрізняє модерністські версії націогенези українців, – це датування її початку межею XVIII-XIX ст. та увага передусім до суб’єктивних чинників становлення української нації⁴³.

Можливо, щоб уникнути плутанини та чіткіше заявити свою позицію, модерністи на початку XXI ст. почали широко застосовувати категорію „національний проект”. Він виглядає як процес створення певною соціальною групою (як правило, купкою інтелігентів – „будителів нації”), яка претендує на провідну роль, нового („національного”) образу, нового уявлення суспільства про себе (як про „націю”) і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. В разі успіху „національний проект” реалізується у вигляді нової політичної спільноти – нації. Проте успіх зовсім не обов’язковий, оскільки кожному такому „проекту” доводиться конкурувати не лише з альтернативними „національними проектами”, а і з іншими „проектами” суспільної організації – класовими, імперськими тощо, які пропонуються тому ж самому колективу. Конкретно-історичні прояви цих „проектів” нинішніх дослідників цікавлять мало, тому марно сподіватися зустріти в їхніх працях докладну характеристику, скажімо, „українського проекту” – його змісту, еволюції, творців, засобів і результатів „прищеплення” суспільству. Справа здебільшого обмежується концептуальними конструкціями або частковими дослідженнями, що стосуються окремих складових проблеми. Серед перших найбільш наближеними до реалій українського руху є книга С. Єкельчика⁴⁴ та вже згадувані монографії О. Міллера й І. Міхутіної, присвячені „українському питанню” в Російській імперії. Серед інших заслуговують на відзнаку добре аргументовані розробки Р. Вульпіус⁴⁵, оригінальні розвідки того ж таки С. Єкельчика⁴⁶.

Слабкість інтересу до вивчення практики національного руху якоюсь мірою можна пов’язати з недостатньою обізнаністю закордонних дослідників з українською історіографією (в одних випадках вона їм недоступна, в інших – нецікава як концептуально невизначена, застаріла тощо). Головна ж причина має методологічний характер. Нація в даному випадку розглядається як „уявлена спільнота” (за Б. Андерсоном), до того ж нерідко таким чином, що ця цілком коректна, причому для будь-якого широкого (що виходить за межі можливого безпосереднього, фізичного контакту) суспільного колективу, характеристика прикладається виключно до нації, тим самим протиставляючи її іншим, нібито „не уявленим” спільнотам (проти чого, до речі, різко заперечував, зокрема,

Е. Геллнеру, сам Б. Андерсон⁴⁷), або ж узагалі перетворюючи її в „уявну”, нереальну. Розуміння нації як „уявленої спільноти” чи „винайденої традиції” (за Е. Хобсбаумом) стимулює вивчення передусім способу, характеру цього „уявлення” чи „винайдення” або, інакше кажучи, не самої нації як історичного явища, її становлення і самореалізації, а „націоналізму” як специфічного світобачення. Редакція авторитетного журналу „Ab Imperio” наголошує, що доміантною сучасною тенденцією є відхід „від досліджень нації як структури, як історично тривалої самосвідомої спільноти або простору гомогенного дискурсу – заради дослідження націоналізму як процесу, як складного дискурсивного поля, простору практик і конкуренції”⁴⁸. Український націоналізм у такому контексті пропонується розглядати „як цілісний історичний феномен, одночасно: 1) як явище соціально-психологічне, і вже на цій основі 2) як світогляд, 3) як специфічну ідеологію і політичний рух”⁴⁹. Зрозуміло, що за такої розстановки пріоритетів черга до останнього пункту дійде ще не скоро.

Відповідно до цього активно розробляється типологія націоналізмів, причому вона, як уже відзначалося в літературі, нерідко набуває ознак поділу на „хороші” й „погані” націоналізми. Так, за Г. Коном, існує два типи націоналізму – західний і східний (у Л. Грінфелд відповідно громадянський та етнічний). Перший формується після виникнення національної держави або паралельно з її творенням, є громадянським, ліберальним, демократичним. „Якщо західний націоналізм був у своїх витоках пов’язаний з концепцією індивідуальної свободи та раціонального космополітизму XVIII століття, пізніший націоналізм Центральної та Східної Європи і Азії легко набував протилежного розвитку. Цьому новому націоналізму, залежному від зовнішніх впливів і водночас опозиційному їм та некоріненому у політичній та суспільній реальності, бракувало впевненості у собі; свій комплекс неповноцінності він часто компенсував самозвеличуванням та надмірною самовпевненістю...”⁵⁰. Східний націоналізм твориться інтелектуалами за допомогою ірраціональних, міфологічних чинників і ґрунтується на етнічній приналежності, культурній традиції, ксенофобії й авторитаризмі⁵¹.

При вирішенні конкретних проблем формування української нації та українського національного руху модерністи нерідко виявлялись безпорадними й мусили йти на компроміс зі своїми опонентами. Г. Касьянов відзначав, що „існує щось на зразок неписаної „джентльменської угоди” між представниками різних підходів до націогенези українців. За цією угодою деякі поняття і концепції просто не піддаються перегляду і сприймаються як даність”⁵². На його думку, така ситуація є наслідком низького рівня вітчизняної націології та політичної кон’юнктури: „В сучасній Україні будь-який „модерніст” обов’язково шукатиме компромісу з „примордіалістами/ переналістами” хоча б тому, що тут безроздільно панує етногенетичний підхід до розуміння генези української нації, не кажучи вже про тиск політичної кон’юнктури, брак методологічної обізнаності, категоріальну невиробленість українських суспільних наук тощо”⁵³.

З цією констатацією принаймні частково можна погодитись, але вона залишає без відповіді питання: що заважає тим же модерністам, очевидно, методологічно обізнаним і вільним від політичної кон’юнктури, виробити безкомпромісну, справді сучасну, на рівні передової світової науки, схему української історії XIX-XX ст.? Адже цікава і загалом вдала спроба Я. Грицака виявилась чи не єдиною і до того ж залишає достатньо поля для критики з точки зору як фактичної точності, так і методології – з боку все тих же модерністів: Г. Касьянов називає його „поміrkованим модерністом” та, як можна зрозуміти, зараховує до „тієї частини дослідників, які шукали компромісу між звичним, спокусливим і комфортним для будь-якого українського історика примордіалізмом та малознайомим і неприємним для „справжнього” патріота модернізмом”⁵⁴. Новітні (модерністські, постмодерністські) версії українського націєтворення з’явилися як критика існуючої чи створюваної національної історії, спроба її ревізії з боку західних і „прозахідних” дослідників (звідси ще одне визначення їх як „ревізіоністів”, на

протизвагу „традиціоналістам”, які дотримуються звичних схем). Проте ця спроба виявилася цікавою і плідною саме у критиці, виявленні слабких місць вітчизняної історіографії і малопродуктивною – у формуванні повноцінної альтернативної концепції.

У той час, як „традиціоналісти” широко оперують конкретно-історичним матеріалом, посилаються на культурні, історичні традиції й національно-державницьку актуальність, „ревізіоністи” апелюють головним чином до сучасних методологій і наполягають на ненауковості патріотичного дискурсу й парадигми „нації-держави”. При цьому вони виводять полеміку на новий рівень, який стосується самого розуміння історичного процесу. На Заході, як правило, принципово заперечується „націоналізація” історії, етноцентричне („націоналістичне”) її розуміння: „Західна історіографія більшою мірою націлена на деконструкцію національних міфів, легенд і символів, ґрунтуючись на концепції мультикультурального минулого, продукованого різними групами суспільства, котрі по-різному інтерпретували одні й ті ж історичні події та феномени. Більшість західних авторів через це опонують схемам національної історії в сучасній українській історіографії”⁵⁵. Не випадково один із найавторитетніших західних фахівців у цій царині М. фон Хаген, високо оцінюючи вже згадувану книгу Я. Грицака, особливо відзначав, що „його наратив, який характеризується свіжим космополітичним поглядом, виходить за межі національних кордонів...”⁵⁶.

Натомість їхні опоненти (не лише в Україні) доводять, що завдання формування національної історіографії залишається актуальним з цілого ряду причин, серед яких її незавершеність, наявність численних „плям”, прогалин тощо; необхідність дати відповідь на альтернативні версії, конкурентні „національні історії” (в українському випадку це насамперед російська та польська, які з інших позицій трактують спільне минуле); суспільно-політична значущість, зокрема, її вагомість як чинника консолідації фрагментованого, гетерогенного суспільства, творення національної ідентичності, а отже, й політичної нації. Без реалізації цього завдання молоді національні держави не лише приречені на поразку в дискусії про минуле, а й значною мірою ризикують своїм майбутнім.

У даному випадку важливо підкреслити, що лінію розламу в цій полеміці, між іншим, можна провести й за державно-політичним принципом: між представниками націй „старих”, давно сформованих, розвинених (перед якими подібні завдання теж поставали, але в далекому минулому), до того ж здебільшого „імперських” історично, і націй, що порівняно недавно визволилися з-під імперського гніту й перебувають на стадії формування. Доречно також відзначити, що основні компоненти інструменталістського розуміння нації були сформульовані на початку 80-х рр. ХХ ст. авторами, близькими до марксистського розуміння історичного процесу (Б. Андерсон, Е. Хобсбаум)⁵⁷, тобто значною мірою ідейними противниками націоналізму.

З іншого боку, не можна не погодитися з критиками „націоналістичних” історичних версій у тому, що вони можуть слугувати знаряддям для досягнення певних політичних цілей як усередині країни, так і на світовій арені: „Чим блискучішим видається народу його минуле, тим з більшою наполегливістю він схильний претендувати на значну політичну роль у сучасному світі”⁵⁸. Така ситуація містить у собі загрозу пріоритету політики над наукою, нав’язування політичними елітами кон’юнктурних, вигідних їм схем історичного минулого. За висловом С. Сет, боротьба за історію, за те, як і що треба пригадати, цілком очевидна в сучасних „культурних війнах” і політичних концепціях⁵⁹. Згадана загроза особливо реальна й небезпечна у суспільствах з нестійкою демократією, до яких можна віднести й українське. На початку 90-х рр. ХХ ст. О. Субтельний зазначав, що уникнути політизації української історії майже так само важко, як за радянських часів⁶⁰. Ще гостріше ставив це питання М. фон Хаген у відомій статті „Чи має Україна історію?” (1995 р.).

З того часу багато що змінилось, але політична кон’юнктура в нашій країні,

мабуть, ще довго впливатиме на кон'юнктуру наукову, принаймні в суспільно-гуманітарних дисциплінах. Оскільки одним із головних завдань сучасної політики є національно-державне будівництво, зберігає свою актуальність така історична ретроспектива, яка б висвітлювала весь історичний шлях формування української нації та її боротьби за власну державність. Тим самим дослідники орієнтуються на цілеспрямований пошук їх проявів, що може призвести до штучної задавленості та гіперболізації, вибудовування однолінійності цих процесів. Інший різновид кон'юнктурщини пов'язаний з недостатнім фінансуванням української науки. „Шукання грантів” та їх реалізація стимулюють дослідження, побудовані у відповідності з поширеними на Заході дискурсами й парадигмами. Неважко помітити, що всі відомі українські модерністи активно користуються системою грантів.

Модерністські й постмодерністські новації Заходу справляють, безумовно, позитивний вплив на українську історіографію, стимулюють її прогрес, розрив з провінційністю і псевдопатріотизмом, вихід на рівень світової науки, збувають наукову і громадську думку, викликають корисну полеміку між їхніми послідовниками й опонентами. Разом з тим у західних дослідженнях, на нашу думку, має місце „полегшене” ставлення до фактичної аргументації, емпіричних напрацювань українських істориків, а неодноразово декларована „нормалізація” української історії інколи нагадує втискування її в прокрустове ложе готових схем, сконструйованих умоглядно чи на матеріалі інших країн і націй, не завжди придатному для універсалізації. Слушну думку про некоректність застосування до європейських націй концепцій, створених на основі досліджень країн Африки й Латинської Америки, свого часу висловила О. Андрієвська⁶¹. Безпідставним вважає вивчення історії України імперської доби з позицій постколоніальної теорії С. Величенко⁶². Крім того, „вестернізація” історичної науки в Україні стає модою, а це загрожує, по-перше, некритичним ставленням до праць західних авторів, їх огульною канонізацією і запозиченням не лише кращих здобутків, а по-друге, перетворенням її на чергову кампанію, яка звично закінчиться фарсом.

Загалом завдяки зусиллям вітчизняних і закордонних учених український політичний рух кінця XIX – початку XX ст. отримав справді наукову, різноманітну й багатогранну за напрямками, засадами, методами й формами історіографію, став яскравим явищем наукового знання і суспільної свідомості. Разом з тим немало проблем залишаються нерозв'язаними. Весь комплекс літератури потребує деконструкції з метою очищення від міфології і штучної героїзації чи демонізації її персонажів. Зберігають свою актуальність такі завдання, як поєднання кращих здобутків національної і закордонної історіографії, засвоєння і застосування новітніх методологій і концепцій, творення власних інновацій, боротьба за справжню об'єктивність і безсторонність, змістовність і аргументованість досліджень, подолання псевдонаукової і псевдопатріотичної риторики.

Джерела та література:

1. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К., 2001; Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004; та ін.

2. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвячених Михайлові Грушевському. - Львів, 1999; Його ж. Украинская историография: 1991-2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. – 2003. - № 2; Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Схід – Захід: історико-культурол. зб. – Х., 2001. – Вип. 3; Його ж. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты // *Ab Imperio*. – 2003. - № 2; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004; Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) // Западные окраины Российской империи. – М., 2006; та ін.

3. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2; Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні

1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. – 2005. - № 1; та ін.

4. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991-2001 рр.). – Х., 2003.

5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX ст. – К., 1996; Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999; Політична історія України XX століття / Гол. редкол. І. Ф. Курас. – К., 2002. – Т. 1; Рєєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). – К., 2003; та ін.

6. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кін. XIX – поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кін. XIX ст. – 1917 р. – К., 1999; Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття. – Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ, 2001; та ін.

7. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Голубуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – Т. 1; та ін.

8. Михальський І. С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 - лютий 1917 р.). – Луганськ, 1995; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004; та ін.

9. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття. – Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999.

10. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кін. XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998; Гусєв В. І. До століття заснування Революційної української партії // Політологічний вісник. – 2001. – Вип. 8; Кривобок О. П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. – штрих до політичної історії регіону // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10; та ін.

11. Головченко В. Від „Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996.

12. Бєвз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999.

13. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002.

14. Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? // Нова політика. – 2000. – № 4; Павко А. І. Становлення та діяльність Української народної партії (початок XX ст.) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Історичні науки. – К., 2000; Наумов С. О. З початків українського націоналізму: виникнення та перші кроки діяльності УНП (1902-1904 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. 7; та ін.

15. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1996; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; Колесник В., Могильний Л. Програми українських ліберально-демократичних партій у Росії початку XX ст. // Історичний журнал. – 2007. – № 3; та ін.

16. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кін. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998.

17. Він – з когорти вождів (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). – К., 1994; І. Л. Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997; Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – Артемівськ, 2001; Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006; та ін.

18. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 66.

19. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціал.-політ. портрет. – К., 1993; Левицька Н. М. Студентство в національно-визвольному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998; Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002; та ін.

20. Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – у листопаді 1917 р. (історіографія проблеми) // Історичний журнал. – 2004. – № 3; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Харків, 2006; та ін.

21. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. – Львів, 2002; та ін.

22. „Українське питання” в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.): В 3-х ч. – К., 1999; Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Михутина И. Украинский вопрос в России (кон. XIX – нач. XX века). – М., 2003; та ін.

23. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кін. XVIII – поч. XX ст.). – К., 2005; Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.). – Запоріжжя, 2006.
24. Хаген М., фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума. – СПб., 1999; Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11; Горбань Т. Українці в структурі етнонаціональної ієрархії Російської імперії (XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 6; та ін.
25. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001; Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4; Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ, 2003; та ін.
26. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 33-34.
27. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – М., 1996.
28. Чмырь С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.): Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – М., 1994; Ї ж. Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России. – М., 1997; та ін.
29. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). – СПб., 1998; Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; та ін.
30. Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минушини // Схід – Захід. – 2002. – Вип. 5. – С. 37.
31. Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Його ж. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між „французькою” та „британською” стратегією // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Його ж. Методологічні проблеми изучения процесов формування націй у восточных славян в поздний имперский период // Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник. – М., 2003; Його ж. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; та ін.
32. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 34.
33. Западные окраины Российской империи. – М., 2006.
34. Там само. – С. 426.
35. Ульянов Н. Украинский сепаратизм: Идеологические истоки самостийности. – М., 2004.
36. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сб. – М., 1998.
37. Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien; Кцлн; Weimar, 2003; Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004; Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // Ab Imperio. – 2004. – № 1; та ін.
38. Velychenko S. Empire Loyatism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, and Nationality in Scotland and Ukraine // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Когут З. Коріння національної ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; та ін.
39. Himka J.-P. Ukraine in a Grand Narrative of European History // Journal of Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. 23. – № 1; Шпорлюк Р. Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000; Lieven D. Ukraine's Place in the Comparative History of Empires // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. – Львів, 2005; Його ж. Центр і еліти периферій в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.) // Ab Imperio. – 2007. – № 2; та ін.
40. Магочий П. Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3; Шпорлюк Р. Українське національне Відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна: Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1; та ін.
41. Див., напр.: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – Band 49. – Heft 2. – S. 162.
42. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 3. – С. 95.
43. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 274.
44. Єкельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994.
45. Вульпіус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии

- (1860-1906) // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2; Ї ж. Слова и люди в империи: К дискуссии о „проекте большой русской нации”, украинско- и русофилах, наречиях и народностях... // *Ab Imperio*. – 2006. – № 1; та ін.
46. Екельчик С. Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3; та ін.
47. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е, перероб. вид. – К., 2001. – С. 23.
48. *Ab Imperio*. – 2006. – № 3. – С. 11.
49. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 44.
50. Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 632, 692.
51. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 172.
52. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії. – С. 96.
53. Там само. – С. 93.
54. Там само. – С. 90, 95.
55. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 163.
56. Хаген М., фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 156.
57. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 70-71.
58. Шнирельман В. А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий славянских народов) // *Славяноведение*. – 1995. – № 6. – С. 5.
59. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 93.
60. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18. – № 1-2. – P. 35.
61. Andrievsky O. Toward a „Normal” Ukrainian History // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1998. – Vol. 23. – № 1. – P. 95.
62. Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 404.

Петро Пиріг, Олександр Любич

●

ІНТЕГРАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Імперська інтеграція міського населення Чернігівщини відбувалась відносно спокійно, без зайвої полеміки і серйозного спротиву. На це слід було сподіватися, оскільки міщани, духовенство і купці являли собою в політичному відношенні пасивніші елементи суспільства, їх менше зв'язували традиції автономії, і вони не мали можливості справляти значний політичний вплив. Якщо священники й міщани і згадували про свої привілеї, то використовували їх здебільшого для зміцнення соціального становища своїх груп. Природне право людини на життя для міщан забезпечувалось юридичною відповідальністю за вбивство або замахи на нього. Права на повагу гідності особи, вільного пересування, переселення та виїзду в інші країни, на свободу та особисту недоторканність надавались лише дворянам і міщанам. Останні мали можливість заміни у рекрутському наборі. Для них право власності на майно полягало у володінні підприємствами (з обмеженням їх розмірів та числа працівників для всіх категорій міщан, окрім купців I та II гільдій), можливості набувати у власність позаміську нерухомість без селян. З 1801 р. міщанам було дозволено купувати землю в поміщиків. Вони мали право створювати “міське суспільство”, яке надіялося правами юридичної особи та могло звертатися з поданням до місцевої влади і наглядати за дотриманням законів, брати участь в управлінні міськими справами, обирати і бути обраними до органів